

Wojciech Filipowiak, Piotr Maliński,
Karolina Kokora, Katarzyna Meissner,
Ryszard Vorbrich

Śladami rebelii słowiańskich niewolników w Afryce. Sprawozdanie z interdyscyplinarnej wyprawy badawczej do Maroka

**Following tracks of the Slavic slaves' rebellion in Africa.
Report on the interdisciplinary expedition to Morocco**

Abstract: In 2016, a research team comprised of scientists from the University of Szczecin, the University of Adam Mickiewicz in Poznań and the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences made a reconnaissance expedition to Morocco. The team's technology partner is Pixel Legend. The aim of the team is to locate and to examine a Slavs' village from the turn of the 9th and 10th centuries which was mentioned in Al-Bakri's work. The expedition lasted 29 days and travelled over 10,000 km. It resulted in acquiring literature, scientific contacts, field experience and a collection of traditional pottery from northern Morocco. The effects of the expedition were presented in the media, at conferences and in scientific journals.

Keywords: archaeology, ethnology, settlement, early Middle Ages, Slavs, emirate of Nekor, Rif, Maghreb

Słowa kluczowe: archeologia, etnologia, osadnictwo, wczesne średniowiecze, Słowianie, emirat Nekor, góry Rif, Maghreb

Na początku 2016 roku zawiązaliśmy nieformalny zespół badawczy w celu zlokalizowania w Afryce średniowiecznej wsi znanej ze źródeł pisanych jako Qarjat as-Saqaliba¹ (arab. قرية الصقالبة, „Wieś Słowian”) oraz podjęcia nad nią badań naukowych. Wieś ta miała zostać założona na przełomie IX i X wieku w górach Rif, przez zbuntowanych słowiańskich niewolników. Informacje o niej przekazał

¹ Toponim ten zapisujemy w formie, w jakiej pojawił się on i upowszechnił w polskiej literaturze naukowej (Lewicki 1952, 490; 1961; Zaki 1962, 44; Rozmus 1996; 1998; 2001). Według obowiązujących zasad transkrypcji polskiej, mającej na celu jak najwierniejsze oddanie brzmienia słów arabskich, jest to jednak zapis nieprawidłowy. Zgodnie z tymi zasadami nazwa wsi powinna zostać zapisana jako Karjat as-Sakaliba i taka właśnie forma występuje m.in. w polskojęzycznej Wikipedii. Świadomie stosujemy jednak formę, która zakorzeniła się już na dobre w języku polskim, choć jest ona niepoprawna i może sprawiać trudności w zapisie (Zuchowicz 2017, 33).

arabski uczoney Al-Bakri w XI wieku, opisując geografię i historię emiratu Nekor², położonego na obszarze dzisiejszego Maroka (*Description* 1859, 217).

Zakładając zespół, zaczęliśmy od określenia szczegółowych celów badawczych oraz sprecyzowania charakteru współpracy między archeologami³ a etnologami⁴. Przygotowaliśmy wyprawę rekonesansową, której celem miało być:

- nawiązanie możliwie szerokich kontaktów z marokańskimi i europejskimi instytucjami naukowymi prowadzącymi badania na obszarze gór Rif;
- zapoznanie się z procedurami organizacji badań etnograficznych i archeologicznych w Maroku przy współpracy z tamtejszymi ośrodkami;
- zapoznanie się z materiałem archeologicznym i etnograficznym zgromadzonym w placówkach marokańskich oraz wyszukanie w nich zabytków z obszaru gór Rif;
- rozpoznanie terenu badań, lokalnych uwarunkowań geograficznych, kulturowych i etnicznych, poziomu bezpieczeństwa, a także zgromadzenie dokumentacji fotograficznej oraz opisowej obecnego stanu stanowisk archeologicznych na tym obszarze;
- nawiązanie kontaktów z miejscową ludnością oraz organizacjami zajmującymi się ochroną i badaniem dziedzictwa kulturowego gór Rif;
- zgromadzenie niedostępnej w Polsce literatury fachowej z zakresu archeologii, etnologii oraz językoznawstwa, dotyczącej obszaru badań.

Ostatnia z wymienionych potrzeb okazała się tak pilna, że już na przełomie kwietnia i maja 2016 roku Katarzyna Meissner i Piotr Maliński udali się na dziesięciodniową kwerendę biblioteczną do Paryża. Korzystając z zasobów *Bibliothèque universitaire des langues et civilisations* (BULAC), wykonali kopie kilkudziesięciu publikacji naukowych. Ich lektura zapewniła członkom zespołu przygotowanie merytoryczne do wyprawy rekonesansowej, dostarczając m.in. podstawowej wiedzy o emiracie Nekor⁵, na obszarze którego znajdowała się Qarjat as-Saqaliba (ryc. 1).

² Arab. النكور. Nazwa zapisywana rozmaicie (w zależności od transkrypcji: Nakur, Nekor, Nukur, N'kur, N Kur, itp.), jednak w piśmiennictwie polskim utrzymała się forma Nekor.

³ Wojciech Filipowiak (kierownik wyprawy) i Karolina Kokora z Pracowni Archeologicznej w Wolinie przy Ośrodku Archeologii Średniowiecza Krajów Nadbałtyckich Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

⁴ Piotr Maliński z Instytutu Politologii i Europeistyki US oraz Ryszard Vorbrich (opiekun naukowy wyprawy) i Katarzyna Meissner z Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM.

⁵ Historia emiratu Nekor ma obszerną literaturę przedmiotu (Cagigas 1951; Gozalbes Busto 1989; Morán Bardón 1949; Sánchez Pérez 1951; Siraj 1995, Tahiri 1998; 2013). W polskim piśmiennictwie tematem zajął się szczególnie Tadeusz Lewicki (1952; 1961) oraz Dariusz Rozmus (1996; 1998).

Emirat Nekor

Państwo Nekor zostało założone przez Saliha I ibn Mansura al-Himjariego w VIII wieku. Wywodził się on prawdopodobnie z ludu Himjarytów, wchodzącego w skład grupy Arabów Południowych, zamieszkujących Półwysep Arabski. W trakcie ekspansji wyznawców islamu przyszedł władca trafił do Ifrikiji, najprawdopodobniej na obszary dzisiejszej Tunezji, skąd wyruszył na podbój zachodniego Maghrebu. Podporządkował ludność berberską⁶ zamieszkującą góry Rif i stworzył emirat ze stolicą w miejscowości Tamsaman. Jego syn Idris I ibn Salih założył miasto Nekor nad rzeką o tej samej nazwie (ryc. 2), zaś wnuk Sa'ida I ibn Idris przeniósł tam stolicę państwa. Za czasów prawnuka Saliha II ibn Sa'ida państwo Nekor rozciągało się na przestrzeni „dziesięciu dni marszu, pośród licznych budowli, twierdz, wsi, miejsc popasu, terenów uprawnych, stad bydła, pastwisk” (Ya'kūbī 1937, 222).

Emirat Nekor stanowi istotny rozdział historii Maroka jako pierwsze państwo muzułmańskie na jego obszarze. Pojawienie się stolicy Nekor wyznacza również początek średniowiecznej cywilizacji na południowym pobrzeżu Morza Albozańskie. Z tego względu najpierw poszukiwania, a następnie badania archeologiczne stolicy wzbudziły spore zainteresowanie środowisk naukowych nie tylko w północnej Afryce, lecz również w Europie. Szczegółowy opis miasta pozostawiony przez Al-Bakriego stanowił znakomitą bazę do badań terenowych, prowadzonych z różnym skutkiem już od 1. połowy XX wieku⁷. Dotychczas ustalono, że stolica znajdowała się na wzgórzach nad rzeką Nekor⁸, kilkanaście kilometrów od jej ujścia do Morza Albozańskie. Podczas niedużych badań sondażowych odkryto przedislamski (pogański) pochówek (Redman 1983–1984, 340), jak również przypuszczalne pozostałości murów obronnych

⁶ Berberowie (od łac. *barbarus* ‘barbarzyńca’) to egzoetnonim grupy ludów zamieszkujących Afrykę Północną i Saharę, używających języków berberskich z chamito-semickiej grupy językowej. Do niedawna Berberowie nie stosowali na swoje określenie jednego endoetnonimu (choć jedna z podgrup z Atlasu Wysokiego określała się mianem *Imazighen* ‘ludzie wolni’, lp. *Amazigh*). Na przestrzeni ostatnich 10–20 lat wraz ze wzrostem samoświadomości i upodmiotowieniem niearabskich mieszkańców Afryki Północnej w obiegu publicznym (zwłaszcza w Maroku) na określenie wszystkich grup berberskich upowszechnił się neologizm *Amazigh* (Chaker 2013). Berberom poświęcono m.in. wielotomową encyklopedię, kilka monografii i słownik historyczny (*Encyclopédie Berbère* 1984–2015; Brett, Fentress 2002; Ilahaine 2006).

⁷ Istnieje bogata literatura przedmiotu dotycząca poszukiwań archeologicznych na tym obszarze (Boone, Myers, Redman 1990; Cressier 1981/1982; 1983; 1984; 1998; 2010; 2012; Cressier, Erbaty 1997, 2008; Cressier *et al.* 2001; Mekinasi 1957; 1959; Redman 1983–1984).

⁸ W Maroku nazwa tej rzeki zapisywana jest obecnie jako: Oued Nekkour, Oued Nukour lub Oued Nikor. My stosujemy jednak upowszechniony w piśmiennictwie polskim egzonim Nekor.

oraz filarów meczetu (Cressier, Erbaty 1997, 121–125). Emirat Nekor istniał do początków XI wieku, a jego historia pełna była dynastycznych intryg i burzliwych wydarzeń.

Słowianie w Nekor i Qarjat as-Saqaliba

We wczesnym średniowieczu handel słowiańskimi niewolnikami odbywał się w Europie na wielką skalę. Odbiorcami były głównie państwa arabskie, zaś pośrednikami Żydzi (por. Kowalska 1998). Państwa muzułmańskie powstałe na Bliskim Wschodzie przyjmowały nie tylko niewolników, ale także osadzały całe wioski osadników słowiańskich, tworząc z nich strefy buforowe oddzielające od potencjalnych nieprzyjaciół. Z kolei w kalifacie kordobańskim na Półwyspie Iberyjskim oraz w Afryce Północnej niewolnicy zaspokajali potrzeby społeczne i militarne młodych państw. Stawali się wysoko wykwalifikowanymi rzemieślnikami, służbą domową i dworską, w końcu żołnierzami w przybocznych gwardiach władców. Określano ich zbiorczą arabską nazwą *صقالبة* (Saqaliba), która wprost nie oznacza Słowianina, ale w praktyce, szczególnie do X wieku, Słowianie stanowili główną grupę etniczną służącą jako niewolnicy na wymienionych wyżej terenach (Lewicki 1949; Mruk 1998; Nazmi 1998).

Saqaliba znaleźli się też w emiracie Nekor. Stanowili tam przyboczną gwardię emira Sa'ida II ibn Saliha, rządzącego w latach 864–916. Armia ta pozwalała władcy trzymać w ryzach berberskich poddanych. Saqaliba musieli cieszyć się wysoką pozycją i dużymi względami, o czym świadczą późniejsze wypadki opisane przez Al-Bakriego. W pewnym momencie gwardziści zażądali od władcy formalnego wyzwolenia ze stanu niewolnego. Gdy ten odmówił, Saqaliba podnieśli bunt. Po ich stronie stanęła część rodziny panującego, co świadczy o ich dużej asymilacji oraz znaczeniu na dworze. Emir wraz z rodziną i służbą podjął obronę w pałacu, po czym z wielkim wysiłkiem wyparł gwardię ze stolicy. Żołnierze wraz z częścią rodziny panującej wycofali się w góry do wspomnianej Qarjat as-Saqaliba, którą prawdopodobnie ufortyfikowali. Po kilku dniach obrony zostali spacyfikowani. Jakkolwiek przekaz o tych wydarzeniach, zawarty w *Kitab al-masalik wa al-mamalik*, czyli „Księdze dróg i królestw” (*Description* 1859, 217) został przeanalizowany i opracowany przez naukowców⁹ (Lewicki 1952, 490; Rozmus 1998; Tahiri 2013), nikomu jak dotąd nie udało się jednoznacznie ustalić lokalizacji „Wsi Słowian”. Pewne wysiłki w tym kierunku czynili na przełomie wieków naukowcy polscy, próbując stworzyć

⁹ Informacja o buncie Słowian w emiracie Nekor znalazła się także w polskiej książeczce dla dzieci i młodzieży z serii *Straszna historia* (Fabianowska, Nesteruk 2004, 123). Jej autorki błędnie jednak umiejscawiają to „państwko” „na pograniczu Algieru i Maroka”.

interdyscyplinarny zespół badawczy¹⁰ pod kierownictwem Ryszarda Vorbricha i uzyskać grant z Komitetu Badań Naukowych. W działania te włączył się również Piotr Maliński, który w marcu 2002 roku przeprowadził w dolinie Nekor pierwszy rekonesans terenowy¹¹. Musiało jednak minąć kilkanaście lat, aby prace te doczekały się kontynuacji przez nasz interdyscyplinarny zespół, powstały z inicjatywy Wojciecha Filipowiaka, a w większości składający się z przedstawicieli młodego pokolenia badaczy. Postawił on sobie za cel odnalezienie i zbadanie pozostałości Qarjat as-Saqaliba¹². Pierwszym krokiem do realizacji tego celu była rekonesansowa wyprawa badawcza do Maroka w 2016 roku.

Organizacja i przebieg wyprawy badawczej

Ekspedycję do Maroka przygotowaliśmy ponad pół roku. Był to dla całego zespołu okres wytężonej i żmudnej pracy. Opracowaliśmy harmonogram i kosztorys wyprawy, zgromadziliśmy fundusze na jej realizację, skompletowaliśmy sprzęt i wyposażenie, odpowiednio przygotowaliśmy samochód, zaszczepiliśmy się i załatwiliśmy wszystkie niezbędne formalności.

W trakcie przygotowań do ekspedycji podjęliśmy szeroko zakrojoną kampanię informacyjną w mediach lokalnych¹³, ogólnopolskich¹⁴ oraz Internecie¹⁵.

¹⁰ W skład zespołu wchodził: prof. dr hab. Elżbieta Górka, orientalistka z Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr hab. Dariusz Rozmus, archeolog, obecnie profesor Wyższej Szkoły Humanitas w Sosnowcu i kustosz w Muzeum Miejskim „Szttygarka” w Dąbrowie Górniczej oraz Marek Skoczek, orientalista oraz wieloletni konsul RP w Kairze.

¹¹ Kilkundniowy rekonesans odbył się w trakcie ekspedycji TRANSSAHARA 2002, zorganizowanej przez studentów, doktorantów i absolwentów polskich oraz niemieckich uczelni (kierownikiem zespołu był Jacek Sokołowski). Niestety, podczas penetracji Oued Tifarouine (doliny lewobrzeżnego dopływu Nekor) samochód wyprawy (Renault Espace) uległ awarii i większość czasu przeznaczonego na zwiad terenowy trzeba było poświęcić na reperację pojazdu. Mimo to Piotr Maliński poczynił kilka istotnych spostrzeżeń, które okazały się pomocne podczas organizacji późniejszych badań.

¹² Podjęcie poszukiwań, zlokalizowanie i zbadanie słowiańskiej osady przez „archeologów słowiańskich” postulował już Andrzej Żaki (1962, 44).

¹³ Np. w *Kurjerze Szczecińskim* (Wasilewski 2016a; 2016b; 2016c; 2016d), który objął wyprawę patronatem medialnym, za co serdecznie dziękujemy. Artykuł o wyprawie ukazał się też w szczecińskiej (Mrzygłocka 2016) oraz poznańskiej (Mrzygłocka, Bojarski 2016) *Gazecie Włoborzeckiej*.

¹⁴ O wyprawie informowała Polska Agencja Prasowa (PAP 2016a), Polsat News (Polsat 2016), ukazały się też audycje radiowe w Polskim Radiu 24 (Polskie Radio 2016) oraz RMF 24 (RMF 2016).

¹⁵ Wojciech Filipowiak stworzył stronę internetową ekspedycji (<http://marokosaqaliba.wixsite.com/start>), a także odnośny profil na portalu społecznościowym (<https://pl-pl.facebook.com/Qarjat-as-Saqaliba-1076254065745814/>), gdzie na bieżąco publikowaliśmy informacje o przygotowaniach do ekspedycji, a następnie o jej działaniach. Ponadto artykuły internetowe o wyprawie ukazały się na polskim portalu „To już było. Portal historyczny” (Czarny 2016) oraz na portalu o ogólnoeuropejskim zasięgu „Slavorum” (Kenda 2016).

Działania te miały na celu przybliżenie opinii publicznej tematyki i problematyki badań, a zarazem ułatwienie zdobycia środków finansowych na wyprawę. Chociaż większość z nas wybierała się do Maroka w ramach wyjazdów służbowych, to pracodawcy przeważnie nie mogli pokryć kosztów związanych z wyprawą. Jedynie Piotr Maliński uzyskał częściowe dofinansowanie ze strony Uniwersytetu Szczecińskiego, którego rektor prof. Edward Włodarczyk objął honorowy patronat nad ekspedycją¹⁶. Nasze przedsięwzięcie zdecydowała się wesprzeć szczecińska firma informatyczna Pixel Legend, zajmująca się tworzeniem aplikacji związanych z dziedzictwem historycznym (ryc. 3). Sfinansowała ona niemalże całą wyprawę¹⁷, a także stała się naszym partnerem technologicznym. Współpraca z Pixel Legend zaowocowała próbnym zastosowaniem nowych urządzeń służących do dokumentacji (skanera 3D Google Tango i kamery video 360°) podczas wykopalisk archeologicznych w Wolinie w lipcu 2016 roku, a następnie wykorzystaniem tych doświadczeń w trakcie wyprawy do Maroka¹⁸.

Ekspedycja wyruszyła ze Szczecina 3 października 2016 roku w czteroosobowym składzie (bez prof. Ryszarda Vorbricha, który dołączył do zespołu 19 października w Rabacie) samochodem osobowym Skoda Fabia Kombi Piotra Malińskiego (ryc. 4). Wybór środka transportu wymaga krótkiego wyjaśnienia. Względy finansowe i logistyczne zdecydowały o takiej formule wyjazdu. Harmonogram wyprawy przewidywał kwerendy i konsultacje naukowe zarówno w ośrodkach francuskich i hiszpańskich, jak też w wielu placówkach marokańskich. Podróżowanie środkami transportu publicznego byłoby kłopotliwe i kosztowne. Uznaliśmy, że zwłaszcza prace studyjne i badawcze na kontynencie afrykańskim będą wymagały od nas dużej operatywności i mobilności, którą nie zawsze potrafi zapewnić lokalna komunikacja publiczna. Dodatkowo wykorzystanie własnego samochodu umożliwiło nam przywiezienie do Polski zarówno kolekcji eksponatów etnograficznych, jak i bogatego księgozbioru, które zamierzaliśmy zakupić w Maroku (transport samolotem byłby problematyczny oraz nieporównywalnie droższy). Na rzecz wyjazdu autem przemawiały również względy promocyjne – czyniło to ekspedycję atrakcyjną medialnie, gdyż w ostatnich latach żadna z polskich wypraw etnologicznych ani archeologicznych nie dotarła na Czarny Ląd samochodem.

¹⁶ Piotr Maliński bardzo dziękuje honorowemu patronowi wyprawy oraz władzom dziekańskim Wydziału Humanistycznego US, a także prof. Andrzejowi Aksamitowskiemu, kierownikowi Katedry Badań nad Konfliktami i Pokojem US, który konsekwentnie wspierał ekspedycję.

¹⁷ Za co wszyscy członkowie zespołu składają serdeczne podziękowania.

¹⁸ Współpraca z firmą Pixel Legend polega na łączeniu metod badań archeologicznych i etnologicznych z wykorzystaniem najnowszych technologii w celu wypracowania nowych sposobów dokumentacji dziedzictwa kulturowego i upowszechniania wyników badań.

Takie ekspedycje były natomiast dość popularne w latach 1976–1995, a uczestniczyli w nich wspólnie badacze ze Szczecina i Poznania (Łapott 1978; 1991; 1992; 2004). Jednym z nich był prof. Ryszard Vorbrich, który w 2016 roku obchodził jubileusz 40-lecia pracy naukowej na kontynencie afrykańskim, z czego kilka sezonów badawczych spędził właśnie w Maroku (Vorbrich 1980; 1987; 1996; 1997). Uznaliśmy zatem podróż autem za kontynuację tradycji, która łączy badaczy afrykanistów z obu polskich ośrodków. Przygotowanie i wyposażenie samochodu wykonała wielkopolska firma Autopana¹⁹. Dzięki nim samochód na całej trasie ekspedycji był niezawodny (a przy tym oszczędny, wytrzymały i zaskakująco pojemny).

Pierwszym punktem na trasie wyprawy był *Aix-Marseille Université* w Aix-en-Provence na południu Francji, a konkretnie *Institut de recherches et d'études sur le monde arabe et musulman* znajdujący się w *Maison méditerranéenne des sciences de l'homme*. Jest to jeden z najważniejszych instytutów europejskich zajmujących się badaniem kultury arabsko-muzułmańskiej. W dniach 4–6 października przeprowadziliśmy w nim kwerendę biblioteczną; 6–8 października odbywała się w instytucie konferencja pt. „Les métaux précieux en Méditerranée médiévale. Exploitations, transformations, circulations”. W jej komitecie naukowym zasiadał prof. Patrice Cressier, archeolog, mediewista i historyk sztuki islamu, badacz Maroka oraz emiratu Nekor (ryc. 5). Dzięki uczestnictwu w konferencji poznaliśmy prof. Cressiera i skonsultowaliśmy z nim nasze plany badawcze²⁰.

Następne spotkanie naukowe zaplanowaliśmy w hiszpańskiej Sewilli. Po drodze zwiedziliśmy średniowieczny kompleks urbanistyczny Carcassonne oraz Belchite, miasto zniszczone podczas wojny domowej w Hiszpanii, gdzie wypróbowaliśmy sprzęt dokumentacyjny dostarczony przez firmę Pixel Legend. Do Sewilli dotarliśmy 9 października, zaś następnego dnia spotkaliśmy się z prof. Ahmedem Tahiri oraz jego żoną Fatimą-Zahrą Aitoutouhen Tamsamani w ich domu (ryc. 6).

Prof. Tahiri jest historykiem, z urodzenia Marokańczykiem z plemienia Nefza (urodził się w Mnoud Nekkour, współczesnej miejscowości położonej niedaleko dawnej stolicy Nekor), obecnego na obszarze państwa Nekor przynajmniej od IX wieku (Ya'kūbī 1937, 222). To jeden z najlepszych specjalistów zajmujących się historią emiratu Nekor, autor licznych publikacji

¹⁹ Chcielibyśmy z tej okazji przekazać mechanikom Szymonowi i Markowi Napierałom wyrazy wdzięczności oraz uznania dla ich profesjonalizmu, solidności i inwencji (zwłaszcza wzmocnienie tylnego zawieszenia auta okazało się bardzo trafnym pomysłem).

²⁰ Prof. Cressier przyjął nas serdecznie, podzielił się swoimi spostrzeżeniami i praktycznymi uwagami dotyczącymi organizacji badań w Maroku oraz obdarował nas swoimi najnowszymi publikacjami. Obiecał też pomoc w przyszłości. Chcielibyśmy w tym miejscu podziękować prof. Cressierowi za miłe spotkanie.

na ten temat oraz wielki patriota regionu. Jest profesorem na Uniwersytetach Hassana II w Casablance i Abdelmalek Essaadi w Tetouanie, profesorem wizytującym na Uniwersytecie Ain Shams w Kairze oraz Uniwersytecie Lumière w Lyonie. Prowadzi wraz z żoną *Fundación Al-Idrisi Hispano-Marroquí para la Investigación Histórica, Arqueológica y Arquitectónica*, fundację wydającą publikacje, organizującą konferencje, objazdy naukowe oraz prace badawcze. Wspólnie z Uniwersytetem w Granadzie prowadzi projekt „Poblamiento e intercambios en torno al Mar de Alborán (al-Andalus – Magreb ss. VIII–XV)”. Jego żona Fatima-Zahra Aitoutouhen Temsamani jest architektem i konserwatorem zabytków, badaczką tradycyjnej kultury berberskiej, szczególnie ceramiki i biżuterii, a zarazem pierwszą kobietą odznaczoną przez obecnego króla Maroka Mohammeda VI. Prof. Tahiri oraz jego żona okazali wyjątkową życzliwość dla naszych planów badawczych. Konsultacje naukowe trwały wiele godzin, profesor zaznajomił nas ze swoimi poglądami na kształt emiratu Nekor, wskazał też obszary w pobliżu stolicy Nekor, gdzie jego zdaniem mogła znajdować się wieś Słowian. Otrzymaaliśmy od profesora jego najnowsze publikacje, zrewanżowaliśmy się książkami na temat archeologii Wolina oraz polskich badań w Mali z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Profesor z nadzieją wyraził się o próbie znalezienia śladów obecności Słowian w kulturze materialnej Maroka. Po obejrzeniu zdjęć wczesnośredniowiecznej ceramiki wolińskiej zgodnie stwierdzili z żoną, że bardzo przypomina ona ceramikę berberską.

Od profesora Tahiri i pani Aitoutouhen Temsamani otrzymaliśmy też kontakty do ich przyjaciół: marokańskich muzealników i archeologów oraz miłośników regionu gór Rif. Ułatwiły nam one działania naukowe w Maroku, a zwłaszcza umożliwiły swobodny rekonesans terenowy w rejonie Nekor. Niezależnie od tego profesor Tahiri wyraził chęć osobistego uczestniczenia w poszukiwaniach terenowych, co ma niebagatelne znaczenie ze względu na jego znajomość miejscowego języka, terenu oraz wielkie poważanie, jakim się cieszy wśród miejscowej ludności, o czym mieliśmy się niebawem przekonać²¹.

W następnych dniach przeprawiliśmy się przez Cieśninę Gibraltarską promem płynącym z Algeciras do Ceuty, hiszpańskiej eksklawy na kontynencie afrykańskim i ruszyliśmy w kierunku stolicy Maroka – Rabatu. Po drodze zatrzymaliśmy się w Larache, aby zwiedzić pozostałości rzymskiego miasta Lixus, stanowiska archeologicznego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Niestety, teren stanowiska oraz towarzyszące mu muzeum były zamknięte ze względu na remont.

²¹ Składamy serdeczne podziękowania prof. Ahmedowi Tahiri oraz jego żonie Fatimie-Zahrze Aitoutouhen Temsamani za wspaniałe przyjęcie, otrzymane publikacje oraz cenne uwagi dotyczące naszych planów badawczych.

W Rabacie byliśmy w dniach 12–15 października. I tutaj muzeum archeologiczne przechodziło gruntowny remont i z tego powodu było zamknięte. Wykorzystaliśmy więc wolny dzień na zwiedzanie nowo wybudowanego muzeum sztuki współczesnej. Muzeum mieści się w dużym budynku o nowoczesnej architekturze, kilka dzieł nawiązywało do tradycyjnej kultury marokańskiej, w tym również do naczyń ceramicznych.

14 października złożyliśmy wizytę w *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine* (dalej: INSAP), najważniejszej marokańskiej instytucji zajmującej się badaniami archeologicznymi. Przyjął nas wicedyrektor prof. Abdeslam Mikdad (ryc. 7), który prowadził wspólnie z *Kommission für Archäologie Außer-europäischer Kulturen des Deutschen Archäologischen Instituts* badania terenowe na obszarze gór Rif (Linstädter *et al.* 2012). Dyrektor zaznajomił nas z procedurami dotyczącymi prowadzenia badań archeologicznych na obszarze Maroka, a także przekazał wzór umowy, jaką każda zagraniczna jednostka naukowa, która chciałaby rozpocząć takie badania, musi podpisać z INSAP-em. Wyraził się przy tym bardzo pozytywnie o naszych zamierzeniach badawczych i dał do zrozumienia, że naukowcy z INSAP-u chętnie w nich pomogą. Zasugerował, abyśmy odbyli następne spotkanie w przyszłym tygodniu, gdy obecny będzie pracownik INSAP-u zajmujący się archeologią średniowieczną (zwaną tam archeologią islamską). Ponieważ rola tej instytucji okazała się kluczowa dla realizacji naszych dalszych zamierzeń, przystaliśmy na ponowne spotkanie, choć wymuszało to zmiany w harmonogramie wyprawy, a w rezultacie skróciło nasz rekonesans badawczy w górach Rif.

Tego samego dnia spotkaliśmy się z prof. Mohamedem Aït Hamzą z *Institut royal de la culture amazighe* (dalej: IRCAM, ryc. 8). Jest to instytucja państwowa powołana dekretem królewskim obecnego władcy Maroka Mohammeda VI, zajmująca się badaniami i promocją kultury berberskiej. Prof. Aït Hamza jako geograf od lat aktywnie działa na tym polu²². Oprócz niego w IRCAM-ie pracują naukowcy zajmujący się wieloma aspektami kultury Berberów, m.in. historycy i językoznawcy. Ze względu na przewidywany szeroki program naszych badań w dolinie Nekor współpraca wydaje się nieodzowna. Spotkaliśmy się z przychylnym przyjęciem i zarówno przedstawiciele INSAP-u, jak i IRCAM-u wyrazili chęć udziału we wspólnym przedsięwzięciu.

²² Warto wspomnieć szczególnie ostatnie prace, których profesorem był redaktorem lub współautorem, dotyczące dziedzictwa architektonicznego Maroka (Aït Hamza, Boudilab, Atouf 2013) i gór Rif (Aït Hamza, Bentaleb 2013), a w szczególności tradycyjnych form ludowego budownictwa obronnego (Aït Hamza, Popp 2013; Popp, Aït Hamza, El Fasskaoui 2014). Chcielibyśmy w tym miejscu podziękować profesorowi za miłe przyjęcie oraz ofiarowane nam publikacje.

Następny tydzień poświęciliśmy na zapoznanie się ze zbiorami muzeów etnograficznych i archeologicznych na północy kraju. Pierwszym z nich było *Musée de la poterie du Rif et du Pré-Rif*, znajdujące się w Meknes, do którego przybyliśmy 15 października. Placówka mieści się w murach obronnych otaczających starówkę (medinę) miasta. Choć sprawia wrażenie niedofinansowanej, to znajdują się w niej ciekawe zbiory naczyń z różnych regionów północnego Maroka. W trzech pierwszych salach zgromadzono naczynia archeologiczne z okresu prehistorycznego, przedislamskiego i islamskiego, w kolejnych pięciu znajdowały się kolekcje ceramiki tradycyjnej z obszarów Oued Laou, Ouzzane et Sless, Kariat Ba Mohamad oraz okolic Tazy. Niestety nie spotkaliśmy nikogo, z kim moglibyśmy nawiązać kontakt naukowy, a samo muzeum sprawiało wrażenie, jakby przechodziło inwentaryzację po sezonie turystycznym. Niemniej jest to jedna z najważniejszych placówek dla naszego przedsięwzięcia, wśród jej zbiorów odnaleźliśmy naczynie z typowymi ornamentami spotykanymi na naczyniach słowiańskich z okresu wczesnego średniowiecza. Naczynie to bardzo odróżniało się od reszty zbiorów, zarówno formą jak i kolorem, pochodziło zaś z Rifu, być może z terenów dawnego emiratu Nekor. W Meknes odwiedziliśmy też *Musée Dar Jamaï*, zlokalizowane w starym pałacu. Zbiory muzeum obejmują głównie zabytki etnograficzne z rejonu miasta – wytwory tradycyjnych rzemiosł: ceramikę, stroje i przedmioty codziennego użytku.

W pobliżu Meknes znajduje się drugie miasto o wielkich tradycjach, mianowicie Fez. Tutaj zwiedziliśmy 16 października *Musée du Batha*, zlokalizowane w pięknym pałacu o zachwycającej urodzie wewnątrz. Na dziedzińcu podziwialiśmy niezwykle zadbany ogród wraz z ogromnej wielkości dębem. Zbiory niestety okazały się mniej interesujące niż sam budynek muzeum, podobnie jak w Meknes kolekcja obejmuje głównie zabytki etnograficzne, choć wydaje się, że ekspozycja jest znacznie lepiej opisana i przygotowana.

Kolejnym przystankiem na naszej drodze było miasto na północy kraju – Tétouan. Drogę z Fezu (17 października) pokonaliśmy dolinami rzecznyymi, po drodze natrafiając na stoiska z wyrobami tradycyjnymi z Rifu, czyli ceramiką, plecionkarstwem i tkaninami (ryc. 9). Choć część z nich jest już bardzo skażona podażą turystyczną, nadal jednak można natrafić na ciekawe wyroby, wciąż jeszcze używane (m.in. wyplatane kapelusze i kosze oraz naczynia ceramiczne). 18 października odebraliśmy prof. Vorbricha z portu lotniczego im. Ibn Battuty w Tangerze. Dzięki temu już w komplecie mogliśmy następnego dnia złożyć wizytę w *Musée d'archéologie de Tétouan* oraz *Musée Bab el Oqla*. Obie instytucje cieszą się sporym prestiżem w Maroku (należą do najdłużej działających placówek muzealnych w tym kraju), mają też najciekawsze zbiory. W muzeum archeologicznym dużą część ekspozycji poświęcono słynnym miastom

z okresu rzymskiego – Lixus, Volubilis oraz przede wszystkim Tamudzie (ryc. 10). Szczególnie efektowne i cenne są mozaiki, dwie z nich prezentowane są pod zadaniem na wolnym powietrzu. Na zewnątrz wyeksponowano też bogatą kolekcję różnego rodzaju naczyń. Naszą uwagę zwróciły zabytki z okresu islamskiego, odpowiadającego chronologicznie wczesnemu średniowieczu na ziemiach polskich, m.in. ustniki instrumentów dętych, zdobione wzorem okręgów z kropkami w środku. W drugim muzeum (o profilu etnograficznym) mogliśmy się natomiast zapoznać z tradycyjną kulturą materialną mieszkańców gór Rif.

Jeszcze tego samego dnia ruszyliśmy z powrotem do Rabatu, gdzie przebywaliśmy od 19 do 21 października. Głównym celem tej wizyty było powtórne spotkanie z naukowcami z INSAP-u. Przyjął nas prof. Elarbi Erbaty²³, badacz okresu islamskiego w Maroku, współpracownik prof. Cressiera podczas badań wykopaliskowych na obszarze stolicy Nekor (ryc. 11). Mając na uwadze nasze plany, trudno było nam sobie wyobrazić bardziej kompetentnego rozmówcę. Prof. Erbaty życzliwie odniósł się do naszego pomysłu, choć zwrócił uwagę, że nie będzie to łatwe przedsięwzięcie. Zapoznał nas szczegółowo z wynikami swoich badań nad stolicą emiratu, wskazał zasięg umocnień oraz części składowych miasta. Profesor umożliwił nam również wizytę w magazynie INSAP-u, gdzie zapoznaliśmy się z materiałem zabytkowym pozyskanym w trakcie badań powierzchniowych i wykopaliskowych na obszarze emiratu (ryc. 12). Było to bezcenne doświadczenie; co więcej, profesor zgodził się na wykonanie zdjęć zabytków do celów porównawczych. Magazyn INSAP-u jest zorganizowany wzorowo, a materiał zabytkowy przechowywany jest w plastikowych zamykanych pojemnikach o przezroczystych ściankach, co bardzo ułatwia wyszukiwanie. Czas spędzony w Rabacie poświęciliśmy też na kolejne spotkanie w IRCAM-ie z prof. Aït Hamzą oraz zaproszonymi przez niego historykami, a także na wykonanie kwerendy bibliotecznej w obu instytucjach.

Ostatnim etapem wyprawy było zapoznanie się z obszarem poszukiwań Qarjat as-Saqaliba, który znajduje się w dolinie rzeki Nekor. Do Al-Husajmy – naszej bazy wypadowej w góry – dotarliśmy 22 października. Następnego dnia zostaliśmy oprowadzeni po obszarze dawnej stolicy Nekor przez El Hassana Assouika, przewodniczącego *Association Rif pour la mémoire et la patrimoine*, oraz jego zastępcę Alego Maakchaouiego²⁴ (ryc. 13). Organizacja ta zajmuje się ochroną i promocją

²³ Chcielibyśmy w tym miejscu podziękować prof. Erbatemu za serdeczne przyjęcie, otrzymane publikacje oraz udostępnienie materiału zabytkowego.

²⁴ Składamy na ich ręce podziękowania za życzliwe przyjęcie, oprowadzenie po dolinie Nekor oraz zapoznanie z przekazami miejscowej tradycji ustnej i stosunkami etnicznymi panującymi w dorzeczu Nekor.

dziedzictwa kulturowego Rifu, nie tylko tradycyjnego dziedzictwa berberskiego, ale także zabytków pochodzących z okresu hiszpańskiej okupacji.

Rozpoznanie rozpoczęliśmy od wzgórza na zachodnim brzegu rzeki Nekor, na którym znajdować się miała stolica (ryc. 24). Dziś jest tutaj niewielkie osiedle domów mieszkalnych, którym towarzyszą ogrody i sady. Z pewnością substancja zabytkowa znajdująca się pod ziemią została w znaczący sposób naruszona podczas budowy zarówno tego osiedla, jak i tamy na rzece Nekor²⁵, która zachodnim krańcem opiera się o wzgórze. Centrum stolicy znajdować się musiało w najwyższym punkcie wyniesienia, zajętym dziś przez osiedle. Po drugiej stronie rzeki, naprzeciwko dawnej stolicy, leżą trzy inne wzgórza (ryc. 15): Azru n-Srith, Tasedtiz i Randinetz Tamesiant²⁶ (Morán Bardón 1949, 32; Cressier *et al.* 2001, 117). Na szczycie pierwszego z nich znajduje się skupisko większych i mniejszych skał, z którymi wiąże się miejscowa legenda (ryc. 16). Według tej legendy miałby to być spetryfikowany orszak ślubny panny młodej, która chcąc mieć gładką i piękną skórę podczas ceremonii zaślubin, umyła ręce w mleku. Za próżność oraz marnotrawstwo spotkała ją kara – została wraz z towarzyszącymi jej weselnikami zaklęta w kamień. Do dziś dziewczyna, która ma wyjść za mąż, powinna przyjść na Azru n-Srith („Skałę Panny Młodej”) i poprosić o barakę (błogosławieństwo).

Przedstawiciele *Association Rif pour la mémoire et la patrimoine* stwierdzili, że w całej okolicy mieszkają autochtoni, natomiast bardzo rzadko osiedla się tutaj ludność napływowa. Nowe domy to raczej efekt powrotu członków miejscowej ludności z zagranicy, gdzie przebywali jako emigranci zarobkowi (Naim 2013; Rahmi 2013). W dolinie rzeki Nekor zbiegają się granice terytoriów etnicznych kilku plemion Berberów rifeńskich: Temsaman, Ait Waryaghar, Axt Tuzin i Igzinnayen. Zaledwie jedno z tych plemion (Ait Waryaghar) doczekało się monografii naukowej, autorstwa słynnego antropologa amerykańskiego Davida Montgomery’ego Harta, który prowadził badania w górach Rif przez 11 lat (Hart 1976). Wyniki jego pracy, choć zapewne po części zdezaktualizowane²⁷, mogą jednak ułatwić badania etnologiczne na tym obszarze. Szczególnie obiecujące wydaje się przeprowadzenie studiów terenowych nad lokalną onomastyką.

W kolejnych dniach odwiedziliśmy inne ważne stanowiska – miejsce średniowiecznego portu Mzemmy, głównego okna na świat emiratu Nekor,

²⁵ Nosi ona imię Mohameda ibn Abdelkrima al-Chattabiego, berberskiego przywódcy walk antykolonialnych, prawnika i dziennikarza, który w latach 1921–1926 był prezydentem Skonfederowanej Republiki Plemion Rifu (Лущая 1959; Lahlou 1990).

²⁶ To ostatnie nazywane jest też Sidi Barqi – ze względu na znajdujący się na nim grób marabuta (muzułmańskiego przywódcy duchowego, uznawanego za świętego).

²⁷ Podobnie jak rezultaty badań innego amerykańskiego antropologa Carletona Stevensa Coona, prowadzone nad kulturą Berberów rifeńskich w latach dwudziestych ubiegłego wieku (Coon 1931).

oraz samo ujście rzeki Nekor do Morza Alborańskiego. Na obszarze średnio-wiecznego portu powstaje obecnie duży kompleks apartamentowców, w związku z czym trwają szeroko zakrojone prace ziemne i budowlane, niestety nieopracowane badaniami archeologicznymi. Takie traktowanie materialnego dziedzictwa przeszłości Rifu spotyka się z oburzeniem i protestami miejscowej ludności.

24 października złożyliśmy kurtuazyjną wizytę przedstawicielowi Ministerstwa Kultury w Al-Husajmie, Kamalowi Ben Laymoum. Następnie wyruszyliśmy do położonej wysoko w górach wsi Idardouchen, gdzie jak przekazali nam marokańscy koledzy, zamieszkiwać miała Tamimount Benamar, kobieta z plemienia Ait Waryaghar zajmująca się wytwarzaniem tradycyjnej ceramiki rifeńskiej (Berrada 2001, 174–181; Aitoutouhen Tamsamani 2013, 61). Kamieniste i strome górskie drogi okazały się niełatwe do pokonania dla naszego auta, jednak późnym popołudniem udało nam się dotrzeć do celu. Niestety, jak dowiedzieliśmy się na miejscu, garncarka niedawno zmarła; przed śmiercią zdołała jednak przekazać tajniki rzemiosła swojej jedynej córce, wnuczkom i siostrzenicom. Kobiety te założyły spółdzielnię (*Coopérative Nissae Idardouchen pour la production et la commercialisation de la poterie*) wytwarzającą ceramikę według dawnych wzorów w nowo wybudowanym dużym warsztacie (*Centro de Formacion y Desarrollo Artesanal Idardouchen*). Zakupiliśmy w nim kolekcję kilkudziesięciu obiektów, głównie tradycyjnych naczyń rifeńskich, obtaczanych i malowanych (ryc. 17).

Ostatni dzień w Rifie (25 października) spędziliśmy na ponownym odwiedzeniu dawnej stolicy Nekor oraz na wyjazdach w otaczające ją góry. Na obszarze stolicy poczyniliśmy szereg obserwacji archeologicznych, stwierdziliśmy m.in. zaleganie na powierzchni licznych ułamków naczyń średniowiecznych (co nie byłoby możliwe bez wcześniejszych konsultacji z prof. Erbatim), a także występowanie konstrukcji z cegły suszonej.

W drogę powrotną ruszyliśmy 26 października. Prof. Vorbrich odleciał 27 października samolotem z Tangeru, a pozostali podążyli w kierunku Polski autem. Do Szczecina dotarliśmy późnym wieczorem 31 października. Ekspedycja trwała 29 dni, podczas których szczęśliwie przejechaliśmy ponad 10 tys. kilometrów.

Rezultaty wyprawy i perspektywy dalszych badań

Z zadowoleniem możemy stwierdzić, że udało się nam wypełnić wszystkie cele ekspedycji. Przede wszystkim nawiązaliśmy kontakt i dyskusję merytoryczną ze wszystkimi liczącymi się naukowcami i instytucjami prowadzącymi badania na obszarze emiratu Nekor. Dzięki merytorycznym przygotowaniom do wyjazdu, kwerendum w bibliotekach polskich, jak również w bibliotece paryskiej, mogliśmy podjąć partnerską rozmowę zarówno z historykami

(Ahmed Tahiri), jak i archeologami (Patrice Cressier, Elarbi Erbat, Abdeslam Mikdad), uzyskując przy tym sporo nowych informacji. Wszyscy nasi rozmówcy przyjęli polską inicjatywę prowadzenia badań w Maroku z zadowoleniem, sympatią i entuzjazmem. Wyrazili przy tym oczekiwanie, że reprezentowane przez nich instytucje będą uczestniczyć zarówno w organizacji, jak i realizacji tych badań na zasadach partnerstwa. Duże znaczenie dla powodzenia przyszłych prac terenowych ma także przychylność miejscowych organizacji pozarządowych, takich jak wspomniane *Association Rif pour la mémoire et la patrimoine*. Dzięki temu, że nawiązane przez nas kontakty obejmują różne osoby i instytucje – zarówno prywatne, jak i państwowe, zarówno fundacje, jak i stowarzyszenia – otwiera się możliwość pozyskania na wspólne badania funduszy z wielu źródeł.

Warto podkreślić, że pomimo bardzo konkretnego celu poszukiwań, który stanowi niewielki wycinek historii państwa Nekor, nikt dotąd nie planował komplementarnych, szeroko zakrojonych badań w tym rejonie, obejmujących etnologię, językoznawstwo i archeologię. Daje to nadzieję, że oprócz uzyskania odpowiedzi na podstawowe pytania badawcze dotyczące Qarjat as-Saqaliba uda się wnieść wiele nowych informacji zarówno do historii Maroka, jak i historii Berberów w Rifie. Możemy się domyślać, że jest to jeden z czynników, który zdecydował o tak serdecznym przyjęciu nas przez badaczy zajmujących się tymi zagadnieniami. Bardzo nas ucieszyło, że polska metoda badań archeologicznych, wypracowana przez naszych poprzedników, a którą chcemy twórczo rozwijać, okazuje się tak obiecująca na nowym obszarze badań.

Mogliśmy się przekonać, że sieć muzealna w Maroku jest ciągle w stanie rozwoju. Przeważają w niej zbiory dotyczące okresu rzymskiego (który prawdopodobnie budzi największe zainteresowanie turystyczne) oraz zbiory etnograficzne. Prof. Ahmed Tahiri przestrzegał nas, że niewiele w nich znajdziemy informacji dotyczących interesującego nas obszaru i bynajmniej się nie pomylił. Odnalezienie znajdującego się w *Musée de la poterie du Rif et du Pré-Rif* w Meknes naczynia z gór Rif może mieć jednak niebagatelne znaczenie w poszukiwaniach śladów obecności Słowian w marokańskiej kulturze materialnej.

Zgromadzony przez członków ekspedycji w trakcie kwerend w bibliotekach w Europie i w Maroku zestaw publikacji – zarówno w formie papierowej, jak i cyfrowej – jest dziś z pewnością najbardziej kompletnym zbiorem dotyczącym historii emiratu Nekor w Polsce. Stanowi on bazę do dalszych studiów gabinetowych oraz planowania badań terenowych.

Rozpoznanie terenowe w górach Rif, choć krótkie i pozostawiające uczucie niedosytu, pozwoliło nam zorientować się w uwarunkowaniach przyrodniczych, społecznych i kulturowych prowadzenia badań na tym obszarze. Teren jest częściowo zurbanizowany, co szczególnie w przypadku stolicy Nekor oraz portu Mzemmy stanowi poważne zagrożenie dla substancji zabytkowej oraz utrudnia obserwacje ukształtowania terenu. Z drugiej strony organizacja bytowego zaplecza badań: noclegów, wyposażenia, dojazdów na stanowiska,

wydaje się zbliżona do europejskich standardów, co może wpłynąć korzystnie na efektywność prac w terenie. Dzięki krótkim obserwacjom i wywiadom udało się nam empirycznie stwierdzić, że szansę powodzenia mają zarówno prowadzone pod kątem onomastycznym badania etnologiczne, jak i archeologiczne badania powierzchniowe.

Wymiernym efektem wyprawy jest również przywiezienie do Polski wspomnianej kolekcji naczyń ceramicznych z Rifu. Jest ona obecnie opracowywana naukowo dla celów analizy porównawczej z materiałem ceramicznym pochodzącym z badań powierzchniowych i wykopalisk. Mieliśmy też szansę wypróbować nowe metody dokumentacji badań: kamerę 360° oraz Google Project Tango. Pierwszy z tych sprzętów spisał się doskonale, a przywieziony materiał filmowy posłużył jako pomoc dydaktyczna w rozwijanym przez nas pomyśle wykładów z użyciem wirtualnej rzeczywistości (VR). Z kolei Google Project Tango był w 2016 roku projektem eksperymentalnym, niedostępnym wówczas na rynku. Z tego względu borykaliśmy się z wieloma trudnościami użycia go w terenie, choć udało się uzyskać pewne efekty.

Na żadnym etapie wyprawy nie spotkaliśmy się z utrudnieniami ze stron władz i służb marokańskich. Jak sądzimy, spowodowane to było z jednej strony transparentnością naszych działań²⁸, a z drugiej nawiązanymi kontaktami z ogólnie znanymi i szanowanymi naukowcami marokańskimi.

Po powrocie do kraju efekty wyprawy zostały wykorzystane na kilka sposobów. Przede wszystkim zorganizowana została w szczecińskim Technoparku Pomerania konferencja prasowa, w której wzięli udział uczestnicy wyprawy oraz przedstawiciele firmy Pixel Legend, prezentując zgromadzone materiały oraz metody i przykłady wizualizacji 3D, a także udzielając wywiadów licznie przybyłym dziennikarzom. Pokłosiem konferencji był szereg artykułów prasowych i internetowych w regionalnych oraz ogólnopolskich portalach informacyjnych²⁹ (Kutys 2016; Naszemiasto.pl 2016; PAP 2016b; TVP Info 2016; Wyborcza.pl 2016). Jeden z nich razem z tekstem zamieścił również krótki film w technice 360°, zmontowany przez Pixel Legend z materiałów nakręconych w Maroku (Arendt 2016). Ponadto wywiady z kierownikiem ekspedycji Wojciechem Filipowiakiem ukazały się w świątecznym wydaniu tygodnika *Wprost* (Mielnik 2016) i polskiej edycji gazety *The Times* (Rodak 2017). O naszych poszukiwaniach śladów Słowian w Maroku napisał także *Focus Historia* (Janik 2017; Żuchowicz 2017).

²⁸ Marokański Narodowy Urząd Turystyki (*Office national marocain du tourisme*), który ma swoje przedstawicielstwo w Warszawie, został szczegółowo poinformowany o celu ekspedycji, jej trasie oraz uczestnikach.

²⁹ Niektóre z nich rozpowszechniły nawet informację, że już nam się udało zlokalizować pozostałości osady Słowian podczas pobytu w Maroku, co należy uznać za nieporozumienie (Cybruch 2016; Klimczak 2016; Kowalski 2016).

Członkowie zespołu opublikowali teksty o ekspedycji, jej przebiegu i wynikach. Pierwszy, popularnonaukowy artykuł ukazał się na łamach *Przeglądu Uniwersyteckiego*, uczelnianego czasopisma Uniwersytetu Szczecińskiego (Maliński, Filipowiak 2016). Został on błyskawicznie przedrukowany (z niewielkimi zmianami) przez stołeczny periodyk Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS (*International Council on Monuments and Sites*), organizacji pozarządowej afiliowanej przy UNESCO (Filipowiak, Maliński 2016). Oprócz tego powstał tekst naukowy, prezentujący (po raz pierwszy w języku polskim) stan badań nad ceramiką wczesnośredniowieczną z obszaru emiratu Nekor (Filipowiak, Kokora 2017). Do ubocznych efektów ekspedycji można natomiast zaliczyć dwie publikacje (naukową i popularnonaukową) o hiszpańskim mieście-widmie Belchite, które odwiedziliśmy w drodze do Afryki (Maliński 2018a; 2018b).

Rezultaty naszej wyprawy zostały też zaprezentowane środowisku naukowemu w formie referatów na sześciu konferencjach (czterech ogólnopolskich³⁰ i dwóch międzynarodowych³¹) oraz podczas trzech wykładów gościnnych³².

³⁰ Pierwszą z nich była konferencja naukowa „Etnolog i jego teren”, zorganizowana w ramach projektu etnologicznego „Odchodzący świat Afryki” przez Muzeum Miejskie w Żorach 10 grudnia 2016 r.; referat pt. „Qarjat as-Saqaliba. W poszukiwaniu zaginionej osady Słowian w Maroku” przygotowali: Piotr Maliński i Wojciech Filipowiak. Drugi referat, tego samego autorstwa, zatytułowany „Śladami rebelii słowiańskich niewolników w Maghrebie. Rezultaty etnoarcheologicznej wyprawy badawczej do Maroka”, został przedstawiony 14 marca 2017 r. podczas konferencji naukowej „Wojna – wojsko – bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki” na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Szczecińskiego. Z kolei w ramach następnej edycji tej konferencji 20 marca 2018 r. Piotr Maliński wystąpił z referatem pt. „Miasto-widmo. Belchite jako pole bitwy i miejsce pamięci ofiar hiszpańskiej wojny domowej”. Wreszcie na V Kongresie Afrykanistów Polskich 24 kwietnia 2018 r. na Świętym Krzyżu ten sam autor wygłosił referat pt. „Dawna i współczesna ceramika plemienia Ait Waryaghar (Beni Ouriaghel) z marokańskich gór Rif”.

³¹ Obydwa referaty wygłosił Ryszard Vorbrich: pierwszy („Saqaliba. Słowianie w średniowiecznym Maroku”) – na konferencji „Africa – Central and Eastern Europe. History of the relationship, current state and development perspectives” zorganizowanej przez Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM w dniach 29–30 maja 2017 r. w Olsztynie; drugi, uwzględniający efekty badań terenowych omawianego projektu („Wojna i pokój w świecie Berberów marokańskich”) – na konferencji „Terrorizm versus terror w Afryce. Aspekty historyczne, kulturowe, polityczne, społeczne, ekonomiczne i przekazu medialnego” zorganizowanej przez Instytut Nauk Politycznych UWM w Olsztynie w dniach 31 maja – 1 czerwca 2017 r.

³² Pierwszy wykład – „Śladami Słowian w Maghrebie. Etnoarcheologiczny rekonesans badawczy w górach Rif (północne Maroko)” Wojciecha Filipowiaka, Jana Filipowiaka, Piotra Malińskiego i Ryszarda Vorbricha – został wygłoszony 12 grudnia 2016 r. w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu na zaproszenie poznańskiego oddziału Komisji Archeologicznej PAN. Drugi wykład, tym razem popularnonaukowy – „Qarjat as-Saqaliba. Poszukiwania zaginionej osady Słowian w Maroku” Piotra Malińskiego i Wojciecha Filipowiaka – odbył się 28 listopada 2017 roku w Ośrodku Konferencyjno-Edukacyjnym US w Kulicach. Trzeci wykład (o tytule identycznym z pierwszym) wygłoszono 7 grudnia 2018 r. w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie (autorzy: Wojciech Filipowiak, Piotr Maliński, Karolina Kokora i Katarzyna Meissner).

Wystąpienia te umożliwiły nam zapoznanie się z opiniami przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, a zarazem udzielenie odpowiedzi na ich pytania i wątpliwości. Najbardziej wartościowe okazało się jednak poddanie pod dyskusję naszych dalszych planów badawczych, co zaowocowało kilkoma ideami i pomysłami.

Członkowie zespołu doszli do wniosku, że najbardziej efektywne będzie połączenie trzech metod badań: etnologicznej, lingwistycznej i archeologicznej. Na pierwszym etapie badań etnologowie wraz z lingwistami (znawcami języka taryfi, którym posługują się plemiona berberskie zamieszkujące góry Rif) przeanalizują znaczenie nazw miejscowych (toponimów) oraz treść przekazów lokalnej tradycji ustnej, w których mógł pozostać jakiś ślad po obecności Słowian³³. Zarówno tradycyjne toponimy, jak i ludowa literatura ustna plemion Afryki posiadają ogromny potencjał informacyjny. Odnoszą się bowiem z jednej strony do wydarzeń z przeszłości (nieraz bardzo dawnej), a z drugiej do konkretnych miejsc w przestrzeni geograficznej, np. ruin, cmentarzyisk i innych materialnych pozostałości, nie zawsze widocznych w terenie (Czapkiewicz 1971; Filipowiak 1987, 236–237; 2004, 18; Maliński 2012; Maliński, Drzewiecki 2013; Vorbrich 2017). W wytypowanych w ten sposób miejscach i obszarach archeolodzy przeprowadzą badania powierzchniowe i wykopaliskowe. Materiał pozyskany w ramach tych prac (np. ceramika) zostanie przeanalizowany pod kątem podobieństwa do wytworów kultury materialnej wczesnośredniowiecznych Słowian, a w przypadku natrafienia na ludzkie szczątki kostne można będzie przeprowadzić badania genetyczne i izotopowe.

Do poszukiwań Qarjat as-Saqaliba należałoby wykorzystać także dane teledetekcyjne. Szczególnie wartościowe w tym zakresie wydają się archiwalne zdjęcia lotnicze – wykonane, zanim powstała tama oraz zbiornik retencyjny na rzece Nekor. Na tych fotografiach mogą znajdować się obrazy materialnych śladów przeszłości, które obecnie są już nieczytelne w terenie ze względu na rozwój urbanizacji. Chcielibyśmy zestawić i porównać te zdjęcia ze współczesnymi fotografiami wykonanymi przez drony lub ze zobrazowaniami satelitarnymi wysokiej jakości. Umożliwiłoby to lokalizację potencjalnych miejsc do badań archeologicznych, a także ukazałoby dynamikę rozwoju lokalnego osadnictwa i przeobrażenia charakteru wiejskiej zabudowy.

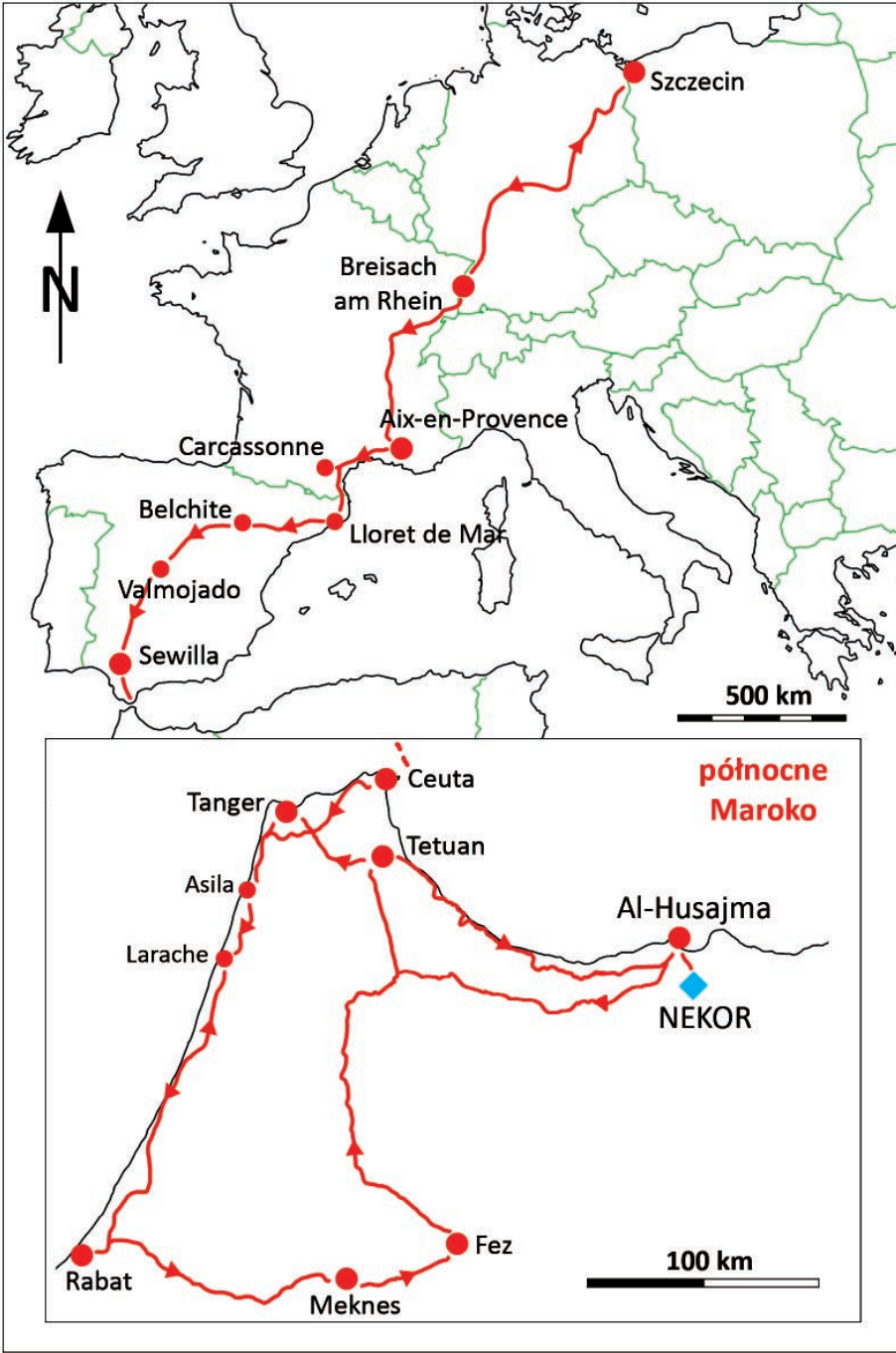
Podstawowym materiałem archeologicznym umożliwiającym osadzenie chronologiczne jest ceramika. Formy występujących na obszarze Nekor naczyń poznaliśmy dzięki studiowaniu literatury oraz zapoznaniu się ze zbiorami IN-SAP-u. W toku analizy wyników badań nad tą kategorią zabytków stwierdziliśmy,

³³ Przebadanie toponimów w Maroku pod kątem ich słowiańskiego pochodzenia postulował już Dariusz Rozmus, zaznaczając przy tym, że według niego Qarjat as-Saqaliba nie jest nazwą własną (toponimem) „grodu” zbuntowanych Słowian (Rozmus 1998, 47–48).

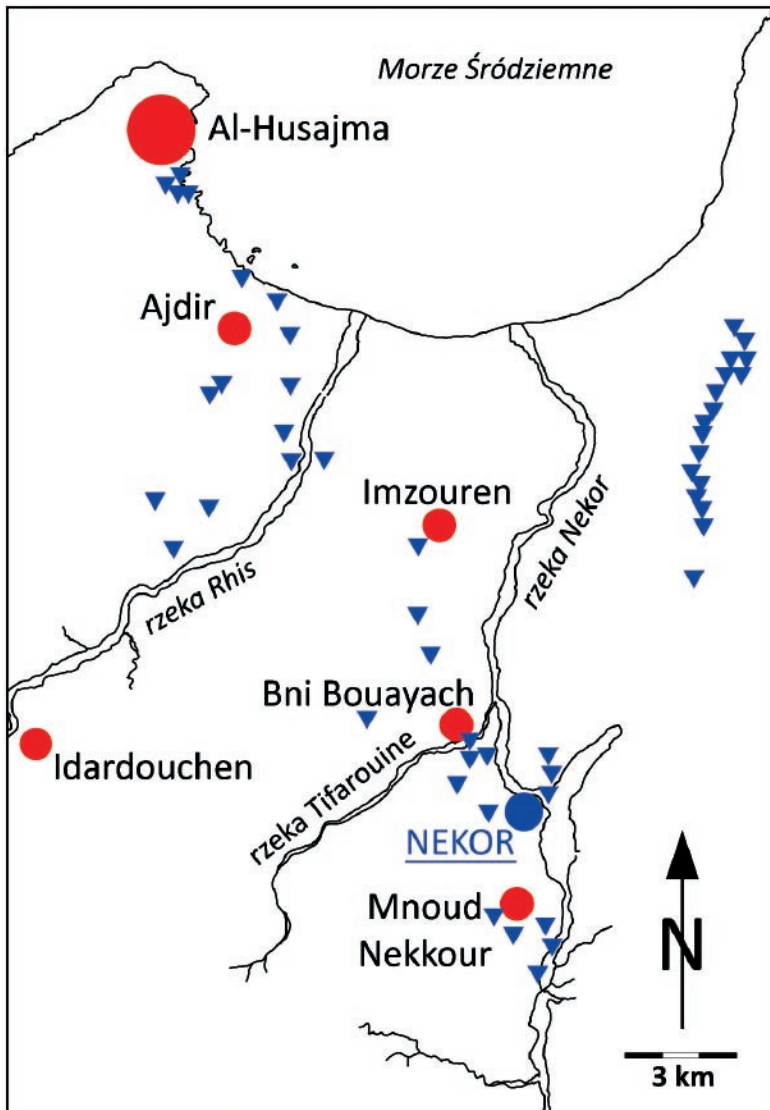
że formy naczyń oraz ich proveniencja są dobrze rozpoznane, brakuje im jednak precyzyjnego określenia chronologicznego, szczególnie w postaci datowania bezwzględnego (np. ^{14}C). Ten problem można rozwiązać poprzez założenie wykopu w samej stolicy Nekor. Używając polskich metod badania miast wczesnośredniowiecznych, moglibyśmy stworzyć dobrze datowaną typologię form naczyń. Pozwoli to nie tylko na dogłębne zaznajomienie się z materiałem zabytkowym, ale przede wszystkim umożliwi precyzyjniejsze niż dotychczas datowanie materiałów zebranych w wyniku badań powierzchniowych.

Jeszcze innym wątkiem badań, z pewnością godnym realizacji, jest wykonanie nowego tłumaczenia fragmentu rękopisu „Księgi dróg i królestw”, w którym pojawia się wzmianka o buncie Saqaliba. Przekład, którym obecnie dysponujemy, ma charakter wtórny. Powstał on bowiem na podstawie francuskiego tłumaczenia dzieła, a nie jego arabskiego oryginału. Polski arabista, przekładając z oryginału słowa Al-Bakriego na współczesną polszczynę, będzie miał szansę wydobyć z nich inne treści niż te, które uzyskał Irlandczyk William Mac Guckin de Slane, tłumacząc je na francuski w połowie XIX stulecia.

Niezbędnym warunkiem rozpoczęcia właściwych interdyscyplinarnych badań w celu odnalezienia Qarjat as-Saqaliba jest uzyskanie grantu naukowego. Powinien on mieć na tyle obszerny budżet, by umożliwić realizację opisanych wyżej działań, a zarazem zaspokoić oczekiwania partnerów marokańskich. Kontynuacja prac w terenie siłami samych tylko polskich naukowców (bez zaangażowania badaczy miejscowych) jest niemożliwa. Następnym krokiem będzie zatem opracowanie wspólnie ze stroną marokańską programu badań oraz złożenie wniosku grantowego.

Ryc. 1. Trasa ekspedycji. Oprac. W. Filipowiak
 Fig. 1. Route of the expedition. Prepared by W. Filipowiak

Ryc. 2. Mapa rejonu Al-Husajma oraz doliny rzeki Nekor. Czerwone okręgi oznaczają współczesne większe miejscowości, niebieski okrąg oznacza miejsce gdzie znajdowała się stolica Nekor, niebieskimi trójkątami oznaczone są stanowiska archeologiczne zlokalizowane podczas badań powierzchniowych przez zespół włosko-marokański w latach 2000–2005. Oprac. W. Filipowiak na podstawie: *Carte du Maroc* 1:50 000 Feuille Ni-30-XXI-1a; De Rosa 2007–2008, 94, fig. 33 Fig. 2. Map of the Al Hoceima area and the Nekor valley. Red circles show modern larger cities, a blue circle shows a place where Nekor capital was located, blue triangles show archaeological sites located during fieldwalking carried out by the Italian-Moroccan team in 2000–2005. Prepared by W. Filipowiak after: *Carte du Maroc* 1:50 000 Feuille Ni-30-XXI-1a; De Rosa 2007–2008, 94, fig. 33

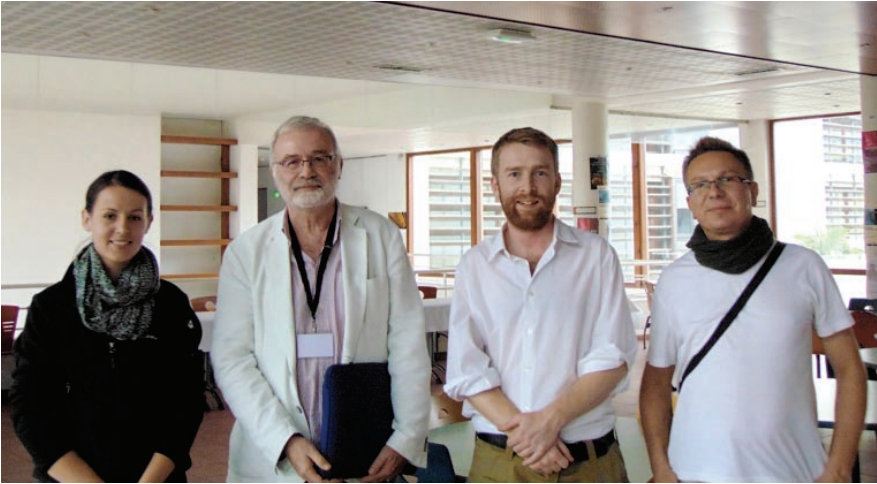
Ryc. 3. Po lewej: spotkanie w siedzibie firmy Pixel Legend w celu omówienia szczegółów wyjazdu, od lewej: Jan Filipowiak, szef Pixel Legend, Karolina Kokora (IAE PAN), Katarzyna Meissner (UAM), prof. dr hab. Ryszard Vorbrich (UAM), dr Piotr Maliński (US). Po prawej: przekazanie sprzętu do dokumentacji w dniu wyjazdu w siedzibie Pixel Legend w Szczecinie. Fot. W. Filipowiak, K. Zygadło

Fig. 3. On the left: a meeting at the Pixel Legend headquarters to discuss details of the trip, from the left: Jan Filipowiak, the head of Pixel Legend, Karolina Kokora (IAE PAN), Katarzyna Meissner (UAM), Prof. dr hab. Ryszard Vorbrich (UAM), dr Piotr Maliński (US). On the right: handing over of the equipment for the documentation on the day of departure at the Pixel Legend headquarters in Szczecin. Photo by W. Filipowiak, K. Zygadło

Ryc. 4. Środek transportu wyprawy – Skoda Fabia Kombi. Fot. P. Maliński

Fig. 4. Expedition's means of transport: Škoda Fabia Kombi. Photo by P. Maliński

Ryc. 5. Spotkanie z prof. Patrice Cressierem (drugi od lewej), francuskim archeologiem i historykiem sztuki islamu, badaczem emiratu Nekor. Fot. K. Kokora
Fig. 5. Meeting with Professor Patrice Cressier (second from the left), French archaeologist and historian of Islamic art, the researcher of the emirate of Nekor. Photo by K. Kokora

Ryc. 6. Konsultacje z prof. Ahmedem Tahiri (pierwszy z lewej) i Fatimą-Zahrą Aitoutouhen Temsamani (trzecia z lewej) w ich domu pod Sewillą w Hiszpanii. Fot. P. Maliński
Fig. 6. Consultations with Professor Ahmed Tahiri (first from the left) and Fatima-Zahra Aitoutouhen Temsamani (third from the left) in their house near Seville in Spain. Photo by P. Maliński

Ryc. 7. Spotkanie z wicedyrektorem *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine*, prof. Abdeslamem Mikdadem (drugi z lewej). W tle zdjęcie gór Rif. Fot. P. Maliński
Fig. 7. Meeting with the deputy director of *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine*, Professor Abdeslam Mikdad (second from the left). In the background: a photo of the Rif mountains. Photo by P. Maliński

Ryc. 8. Spotkanie z prof. Mohamedem Aït Hamzą z *Institut royal de la culture amazighe*. Fot. P. Maliński
Fig. 8. Meeting with Professor Mohamed Aït Hamza from *Institut royal de la culture amazighe*. Photo by P. Maliński

Ryc. 9. Przykład przydrożnego straganu z miejscowymi wyrobami garncarstwa oraz plecionkarstwa w zachodnich górach Rif, na drodze pomiędzy Fezem a Tétouanem. Fot. K. Kokora
Fig. 9. Example of a roadside stall with local pottery and plaited products in the western Rif mountains, on the way between Fez and Tétouan. Photo by K. Kokora

Ryc. 10. Członkowie ekspedycji w Musée d'archéologie de Tétouan. Fot. R. Vorbrich
Fig. 10. Members of the expedition in Musée d'archéologie de Tétouan. Photo by R. Vorbrich

Ryc. 11. Spotkanie z prof. Elarbim Erbatim (drugi z prawej) z *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine*. Fot. K. Kokora

Fig. 11. Meeting with Professor Elarbi Erbati (second from the right) from *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine*. Photo by K. Kokora

Ryc. 12. Analiza ceramiki odkrytej na obszarze emiratu Nekor, magazyny *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine*. Fot. K. Kokora

Fig. 12. Analysis of the pottery discovered in the area of the emirate of Nekor, *Institut national des sciences de l'archéologie et du patrimoine* warehouses. Photo by K. Kokora

Ryc. 13. Spotkanie z przedstawicielami *l'Association Rif pour la mémoire et la patrimoine* na terenie dawnej stolicy Nekor. Od prawej: El Hassan Assouik oraz Ali Maakchaoui. Fot. K. Kokora
Fig. 13. Meeting with representatives of *l'Association Rif pour la mémoire et la patrimoine* in the place of the former Nekor capital. From the right: El Hassan Assouik and Ali Maakchaoui. Photo by K. Kokora

Ryc. 14. Zdjęcie wzgórza, dawnej stolicy Nekor. Widok od zachodu. Po lewej widoczna zapora wodna, której budowa naruszyła pozostałości stolicy. Fot. W. Filipowiak
Fig. 14. Photo of the hill, the former Nekor capital. View from the west. On the left, there is a dam, construction of which has disturbed the remains of the capital. Photo by W. Filipowiak

Ryc. 15. W centrum fotografii trzy wzgórza (Azru n-Srith, Tasedtiz, Sidi Barqi) położone naprzeciw dawnej stolicy, po drugiej stronie rzeki Nekor, gdzie znajdował się we wczesnym średniowieczu międzyplemienny targ. Na pierwszym planie K. Kokora. Fot. W. Filipowiak
 Fig. 15. In the centre of the photograph, there are three hills (Azru n-Srith, Tasedtiz, Sidi Barqi) situated opposite the former capital, on the other side of the Nekor river, where an intertribal market was located in the early Middle Ages. In the foreground: K. Kokora. Photo by W. Filipowiak

Ryc. 16. Szczyt wzgórza Azru n-Srith, wraz z kamiennymi formacjami, które według miejscowej legendy mają być zaklętym w kamień orszakiem weselnym panny młodej. Fot. K. Kokora
 Fig. 16. Top of Azru n-Srith with rock formations which, according to the local legend, are bride and her wedding guests turned into stone. Photo by K. Kokora

Ryc. 17. Ceramiczne naczynia rifeńskie. Zdjęcie wykonane w Idardouchen podczas zakupu kolekcji przywiezionej następnie do Polski. Fot. P. Maliński
Fig. 17. Rifian pottery vessels. The photo was taken in Idardouchen during purchasing the collection which was then brought to Poland. Photo by P. Maliński

Bibliografia

Źródła

Description de l'Afrique septentrionale par el-Bekri, traduite par Mac Guckin de Slane. Paris 1859.

Ya'kūbī. *Les Pays, traduit par Gaston Wiet.* Le Caire 1937.

Literatura

Ait Hamza M., Bentaleb A. (red.) 2013. *Patrimoine architectural au Maroc.* Rabat.

Ait Hamza M., Boudilab H., Allach S. (red.) 2013. *Le patrimoine dans les montagnes rifaines : état et perspectives.* Rabat.

Ait Hamza M., Popp H. (red.) 2013. *Les igoudar : un patrimoine culturel à valoriser.* Rabat.

Aitoutouhen Tamsamani FZ. 2013. *Mujeres alfareras del Rif.* W: [bez redaktora], *La civilisation rifaine à travers l'histoire du Maroc. L'historien des cités disparues*, Séville, 59–64.

Berrada H. 2001. *La poterie féminine au Maroc.* Casablanca.

Boone L.J., Myers J.E., Redman L.C. 1990. Archaeological and Historical Approaches to Complex Societies: The Islamic States of Medieval Morocco. *American Anthropologist, New Series* 92/3, 630–646.

Brett M., Fentress E. 2002. *The Berbers.* Oxford–Cambridge.

Cagigas I. de las. 1951. *Dinastías menores del Maghrib: tomo I: los Banu Salih de Nakur.* Tetuán.

Chaker S. 2013. Amazigh / Berbère / Tamazight : dans les méandres d'une dénomination, *Revue des études berbères* 9, 221–239.

Coon C.S. 1931. *Tribes of the Rif.* Cambridge.

Cressier P. 1981/1982. Structures fortifiées et défensives du Rif (I) Les Qasba-s Ismailiennes, *Bulletin d'archéologie marocaine* 14, 257–276.

Cressier P. 1983. Fortifications du Rif. W: A. Bazzana, P. Guichard, JM. Poisson (red.), *Castrum I. Habitat fortifié et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale, Travaux de la Maison de l'Orient* 4. Lyon, 45–55.

Cressier P. 1984. Structures fortifiées et défensives du Rif (II). La tour de vigie de Mastasa, *Bulletin d'archéologie marocaine* 15, 451–464.

Cressier P. 1998. Urbanisation, arabisation, islamisation au Maroc du Nord : quelques remarques depuis l'archéologie. W: J. Aguade, P. Cressier, Á. Vicente (red.), *Peuplement et arabisation au Maghreb occidental. Dialectologie et histoire.* Madrid, 27–38.

Cressier P. 2010. Nakûr (IXe–Xe siècles) : ville berbère ou ville andalouse ? W: AM. Arnal Gely, J.A. Gonzalez Alcantud (red.), *La ciudad mediterránea: sedimentos y reflejos de la memoria.* Grenade, 127–142.

Cressier P. 2012. Ville médiévale au Maghreb. Recherches archéologiques. W: P. Sénac (red.), *Histoire et archéologie de l'Occident musulman (VIIe–XVe siècle) : al-Andalus, Maghreb, Sicile.* Villa 4, Études médiévales ibériques, Méridiennes. Toulouse, 117–140.

Cressier P., Erbaty E. 1997. La naissance de la ville islamique au Maroc. Campagne 1996, *Nouvelles archéologiques et patrimoniales* 1, 13–14.

- Cressier P., Erbatı E. 2008. Le pouvoir dans ses murs. Maroc médiéval (IXe–XIe siècle). W: P. Cressier (red.), *Castrum 8. Le château et la ville. Espaces et réseaux (VIe–XIIIe siècle)*. Collection de la Casa de Velázquez 108/Collection de l'École française de Rome 105/8. Madrid, 283–297.
- Cressier P., Erbatı L., Acién Almansa M., El Boudjay A., Gonzalez Villaescusa R., Siraj A. 2001. La naissance de la ville islamique au Maroc (Nakûr, Aghmât, Tâmdult). Résultats préliminaires de l'approche archéologique du site de Nakûr (capitale d'un émirat du Haut Moyen Âge). W: [bez redaktora], *Actes des Premières Journées Nationales d'Archéologie et du Patrimoine 3: Islam*, 108–129.
- Czapkiewicz A. 1971. *Ancient Egyptian and Coptic elements in the toponomy of contemporary Egypt*. Kraków.
- Encyclopédie Berbère 1984–2015. *Encyclopédie berbère*, Fasc. 1–39. Aix-en-Provence.
- Fabianowska M., Nesteruk M. 2004. *Strraszna historia. Ci sprytni Słowianie*. Warszawa.
- Filipowiak Władysław 1987. Z badań w Afryce Zachodniej. W: M. Paradowska (red.), *Trzeci Świat w polskich badaniach etnograficznych*. Warszawa, 234–237.
- Filipowiak Władysław 2004. Z badań archeologiczno-etnologicznych Muzeum Narodowego w Szczecinie na południe od Sahary. W: J. Łapott (red.), *Afryka – 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur*. Szczecin, 15–23.
- Filipowiak Wojciech, Kokora K. 2017. Na marginesie poszukiwań *Quarjat as-Saqaliba*: wczesnośredniowieczna ceramika z emiratu Nekor. *Szkło i Ceramika* 4, 6–11.
- Filipowiak Wojciech, Maliński P. 2016. Quarjat as-Saqaliba – osada Słowian w Maroku. *Biuletyn Informacyjny Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS*, 4 (35), 27–29.
- Gozalbes Busto G. 1989. *Estudios sobre Marruecos en la Edad Media*. Granada.
- Hart D.M. 1976. *The Ait Waryaghar of the Moroccan Rif. An Ethnography and History*. Tucson.
- Ilahaine H. 2006. *Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen)*. Lanham–Toronto–Oxford.
- Kowalska Z. 1998. Handel niewolnikami prowadzony przez Żydów w IX–XI wieku w Europie. W: D. Quirini-Popławska (red.), *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*. Kraków, 81–91.
- Lahlou A. 1990. Envasement du barrage Mohamed Ben Abdelkrim Al Khattabi et lutte anti-érosive du bassin versant montagneux situé à l'amont. W: R.O. Sinniger, M. Monbaron (red.), *Hydrology in Mountainous Regions II – Artificial Reservoirs, Water and Slopes*. Wallingford, 243–252.
- Lewicki T. 1952. Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańscy w krajach muzułmańskich, *Przegląd Historyczny* 43, nr 3/4, 473–491.
- Lewicki T. 1961. Słowianie w Afryce. W: W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński (red.), *Słownik starożytności słowiańskich* 1. Wrocław, 6–7.
- Linstädter J., Eiwanger J., Mikdad A., Weniger G.C. 2012. Human occupation of North-west Africa: A review of Middle Palaeolithic to Epipalaeolithic sites in Morocco. *Quaternary International* 274, 158–174.
- Łapott J. 1978. Studencka ekspedycja etnograficzna „Afryka 76–77” – sprawozdanie z przebiegu i wyników działalności etnologicznej wyprawy do Afryki. *Materiały Zachodniopomorskie* 24, 283–319.

- Łapott J. 1991. Wyprawa naukowa SAHEL '87 – sprawozdanie z przebiegu i wyników działalności etnologicznej ekspedycji do Afryki. *Materiały Zachodniopomorskie* 37, 281–311.
- Łapott J. 1992. Ekspedycja Etnologiczna SAHARA–SAHEL '90 – sprawozdanie z przebiegu i wyników działalności wyprawy do Afryki. *Materiały Zachodniopomorskie* 38, 385–414.
- Łapott J. 2004. Afryka w Muzeum Narodowym w Szczecinie – historia i badania etnologiczne (ostatnie 25 lat). W: J. Łapott (red.), *Afryka – 40 lat penetracji oraz poznawania ludów i ich kultur*, Szczecin, 39–46.
- Луцкая Н.С. 1959. Республика Риф. Москва.
- Maliński P. 2012. Koncepcja przeszłości w tradycji ustnej plemienia Rubatab z północnego Sudanu. W: I. Grzelczak-Miłoś, M. Praczyk, K. Wiśniewski (red.), *Przez źródło do przeszłości*. Poznań, 177–191.
- Maliński P. 2018a. Belchite – pole bitwy, miejsce pamięci i „przestrzeń dla pokoju”. W: R. Skrycki (red.), *Studia z dziejów anarchizmu (3): wojna domowa w Hiszpanii (1936-1939)*. Szczecin, 209–232.
- Maliński P. 2018b. Belchite – hiszpańskie miasto-widmo. *Przegląd Uniwersytecki. Pismo Uniwersytetu Szczecińskiego* 4–6, 12–14.
- Maliński P., Drzewiecki M. 2013. Krajobraz nierówności społecznych. Projekt badawczy we wsi Jawgul jako przyczynek do studiów nad dawną i współczesną kulturą regionu Mahas (północny Sudan). W: W. Cisko, J. Różański, M. Ząbek (red.), *Bilad as-Sudan – kultury i migracje*. Warszawa, 191–220.
- Maliński P., Filipowiak Wojciech 2016. Qarjat as-Saqaliba. W poszukiwaniu zaginionej osady Słowian w Maroku, *Przegląd Uniwersytecki. Pismo Uniwersytetu Szczecińskiego* 10–12, 80–81.
- Mekinas A. 1957. Campaña de excavaciones y exploración arqueológica, *Tamuda* 5, 161–164.
- Mekinas A. 1959. Reconocimientos Arqueologicos en el Rif, *Hesperis-Tamuda* 7, 156–158.
- Morán Bardón C. 1949. Antiguas poblaciones del Rif, *Archivos del Instituto de Estudios Africanos* 10, 29–50.
- Mruk W. 1998. Zagadnienie niewolnictwa w Koranie i wczesnej tradycji muzulmańskiej. W: D. Quirini-Popławska (red.), *Niewolnictwo i niewolnicy w Europie od starożytności po czasy nowożytne*. Kraków, 67–72.
- Naim M. 2013. Les flux migratoires marocains vers l'Espagne : destination alternative. W: M. Ait Hamza, H. Boudilab, E. Atouf (red.), *L'émigration/l'immigration marocaine à l'ère de la mondialisation*. Rabat, 175–185.
- Nazmi A. 1998. *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th–11th centuries)*. Warszawa.
- Popp H., Ait Hamza M., El Fasskaoui B. 2011. *Les agadirs de l'Anti-Atlas occidental : atlas illustré d'un patrimoine culturel du Sud marocain*. Bayreuth.
- Rahmi A. 2013. Déplacement de main d'œuvre ou migration ? Le cas du travail agricole des marocaines en Espagne. W: M. Ait Hamza, H. Boudilab, E. Atouf (red.), *L'émigration/l'immigration marocaine à l'ère de la mondialisation*. Rabat, 163–174.
- Redman C.L. 1983–1984. Survey and test excavation of six medieval Islamic sites in northern Morocco. *Bulletin d'archéologie marocaine* 15, 311–360.
- Rozmus D. 1996. A More Precise Dating of the as-Saqaliba Rebellion in the Medieval Maghrib. *Folia Orientalia* 32, 157–160.

- Rozmus D. 1998. Qarjat as-Saqaliba, *Slavia Antiqua* 39, 43–49.
- Sánchez Pérez, A. 1951. *Datos históricos sobre ciudades rifeñas, en Selección de conferencias y trabajos realizados durante el curso de Interventores 1951–1952*. Tetuán.
- Siraj A. 1995. *L'image de la Tingitane. L'historiographie arabe médiévale et l'antiquité nord africaine*. Roma. Collection de l'École française de Rome 109.
- Tahiri A. 1998. *Imarat Bani Salih fi bilad Nakur*. Sevilla.
- Tahiri A. 2013. *Bilad ar-Rif wa hadhirat Nakur (El Rif y la desaparecida ciudad de Nakur. Desde los albores de la historia hasta las luces del Islam)*. Sevilla.
- Vorbrich R. 1980. Studencka Ekspedycja Etnograficzna „Afryka 76”. *Lud* 64, 355–359.
- Vorbrich R. 1987. Studencka Ekspedycja Etnograficzna „Afryka 76” a doświadczenia indywidualnych badań terenowych. W: L. Dzięgiel (red.), *Na egzotycznych szlakach. O polskich badaniach etnograficznych w Afryce, Ameryce i Azji w dobie powojennej*. Wrocław, 75–101.
- Vorbrich R. 1996. *Górale Atlasu marokańskiego. Peryferyjność i przejawy marginalności*. Wrocław.
- Vorbrich R. 1997. Wyprowa naukowa Atlas '95. W: R. Vorbrich (red.), *Siła tradycji w kulturze i życiu codziennym górali marokańskich*. Poznań, 10–12.
- Vorbrich R. 2017. Saqaliba. Słowianie w średniowiecznym Maroku. W: B. NDiaye, I.A. NDiaye, (red.), *Polska – Afryka. Historia relacji, stan obecny i perspektywy rozwoju*. Olsztyn, 11–24.
- Żaki A. 1962. Archeologia gór i problemy archeologii karpackiej, *Acta Archaeologica Carpathica* 4, 5–75.

Źródła internetowe i prasa

- Arendt A. 2016. *Naukowcy na tropie zbuntowanych Słowian i ich twierdzy Qarjat as-Saqaliba. Wideo 360*. <<http://www.tvn24.pl/pomorze,42/slowianska-osada-w-polnocnej-afryce,694612.html>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Cybruch S. 2016. *Archeolodzy z Polski odkryli wioskę Słowian w Maroku*. <<http://cysta.blog.onet.pl/2016/12/07/archeolodzy-z-polski-odkryli-wioske-slowian-w-maroku/>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Czarny L. 2016. *Polscy archeolodzy na tropie słowiańskiej warowni w Maroku*. <<http://toju-zbylo.pl/wiadomosc/polscy-archeolodzy-tropie-slowianskiej-warowni-w-maroku>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Janik P. 2017. Nieuchwytni niewolnicy. *Focus Historia* 4 (118), 35.
- Kenda M. 2016. *Slavic Fortress in Morocco: Poles in Search of the Ancient African Secret*. <<http://www.slavorum.org/slavic-fortress-in-morocco-roles-in-search-of-the-ancient-african-secret/>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Klimczak M. 2016. *Sukces szczecińskich archeologów. Znaleźli Słowian w Maroku!* <<http://www.gs24.pl/wiadomosci/szczecin/a/sukces-szczecinski-archeologow-znalezli-slowian-w-maroku-wideo-zdjecia,11493865/>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Kowalski K. 2016. *Archeolodzy w Maroku odkryli wieś zbuntowanych słowiańskich niewolników*. <<http://www.rp.pl/Archeologia/311309907-Archeolodzy-w-maroku-odkryli-wies-zbuntowanych-slowianskich-niewolnikow.html>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Kutys A. 2016. *Naukowcy ze Szczecina w poszukiwaniu legendarnej twierdzy*. <<http://radioszczecin.pl/1,345903,naukowcy-ze-szczecina-w-poszukiwaniu-legendarnej>> [dostęp: 5 IX 2017].

- Mielnik J. 2016. Na tropie Słowian w Afryce Północnej. *Wprost* 51, 98–100.
- Mrzygłocka S. 2016. *Słowiańska osada z X wieku w Afryce? Właśnie zaczynają się jej poszukiwania*. <<http://szczecin.wyborcza.pl/szczecin/1,34959,20649015,slowianska-osada-z-x-wieku-w-afryce-wlasnie-zaczynaja-sie-jej.html>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Mrzygłocka S., Bojarski P. 2016. *Gród Słowian w Afryce? Badacze ze Szczecina i Poznańa łączą siły, by go odnaleźć*. <<http://poznan.wyborcza.pl/poznan/1,36037,20665151,grad-slowian-w-afryce-badacze-ze-szczecina-i-poznania-lacza.html>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Naszemiasto.pl. 2016. *Szczecińscy naukowcy szukali w Maroku legendarnej słowiańskiej osady*. <<http://szczecin.naszemiasto.pl/arttykul/szczecinscy-naukowcy-szukali-w-maroku-legendarnej,3927853,artgal,t,id,tm.html>> [dostęp: 5 IX 2017].
- PAP. 2016a. *Polscy archeolodzy będą szukać słowiańskiej twierdzy w Maroku*. <<http://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/polscy-archeolodzy-beda-szukac-slowianskiej-twierdzy-w-maroku>> [dostęp: 8 XI 2016].
- 2016b. *Polscy badacze odkrywają historię słowiańskiej twierdzy w Maroku*. <<http://naukawpolsce.pap.pl/aktualnosci/news,412124,polscy-badacze-odkrywaja-historie-slowianskiej-twierdzy-w-maroku.html>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Polsat. 2016. *Polscy archeolodzy będą szukać słowiańskiej twierdzy w Maroku*. <<http://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2016-08-27/polscy-archeolodzy-beda-szukac-slowianskiej-twierdzy-w-maroku/>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Polskie Radio. 2016. *Słowiańska twierdza w Maroku. Wyprawa polskich naukowców*. <<http://www.polskieradio.pl/130/2787/Artykul/1663895,Slowianska-twierdza-w-Maroku-Wyprawa-polskich-naukowcow>> [dostęp: 8 XI 2016].
- RMF. 2016. *Słowiańska osada sprzed tysiąca lat w Maroku? Polscy archeolodzy będą jej szukać*. <<http://www.rmf24.pl/fakty/polska/news-slowianska-osada-sprzed-tysiaca-lat-w-maroku-polscy-archeolo,nId,2264254>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Rodak W. 2017. *Qarjat as-Saqaliba. Na tropie twierdzy Słowian w Maroku*. <<http://www.polskatimes.pl/historia/a/qarjat-assaqaliba-na-tropie-twierdzy-slowian-w-maroku,11690942/>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Rozmus D. 2001. *Saqaliba: Słowianie w Maghrebie. Obecność Słowian na dalekim zachodzie średniowiecznego świata Islamu*. <http://www.taraka.pl/saqaliba_slowianie_maghrebie> [dostęp: 5 IX 2017].
- TVP Info. 2016. *Słowiańska osada w Afryce? Odkrycie polskich archeologów*. <<http://www.tvp.info/27910554/slowianska-osada-w-afryce-odkrycie-polskich-archeologow>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Wyborcza.pl. 2016. *Pojechali do Afryki szukać twierdzy Słowian sprzed tysiąca lat. Co znaleźli?* <<http://szczecin.wyborcza.pl/szczecin/1,34959,21018819,pojechali-do-afryki-szukac-twierdzy-slowian-sprzed-tysiaca-lat.html>> [dostęp: 5 IX 2017].
- Wasilewski S. 2016a. W poszukiwaniu zaginionej twierdzy. *Kurier Szczeciński* 165, s. 16.
- 2016b. Co Słowianie robili w Maroku. *Kurier Szczeciński* 187, dodatek *Kurier Metropolitalny* 2.
- 2016c. *Kierunek: Maroko!* <<http://www.24kurier.pl/aktualnosci/wiadomosci/kierunek-maroko/>> [dostęp: 8 XI 2016].
- 2016d. *Słowiańska kwerenda w Afryce*. <<http://www.24kurier.pl/aktualnosci/wiadomosci/slowianska-kwerenda-w-afryce/>> [dostęp: 8 XI 2016].
- Żuchowicz R. 2017. Poszukiwacze zaginionych Słowian. *Focus Historia* 4 (118), 32–35.

dr Wojciech Filipowiak
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
w.filipowiak@iaepan.home.pl

dr Piotr Maliński
Uniwersytet Szczeciński
transsahara@wp.pl

Karolina Kokora
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
kokar2014@o2.pl

Katarzyna Meissner
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
kasia.meissner@gmail.com

prof. dr hab. Ryszard Vorbrich
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
vorbrich@amu.edu.pl